

การแต่งคำประพันธ์ให้อ่านได้สองทางในภาษาสันสกฤต

Palindrome in Sanskrit Composition

นาวัน วรรณเวช*

บทคัดย่อ

วิโลมจิตระคือการตกแต่งภาษาให้เกิดตัวอักษรเทวนาครีพิเศษชุดหนึ่ง ที่อ่านได้เหมือนกันทั้งซ้ายไปขวา หรือที่เรียกว่า อนุโลม และขวาไปซ้าย หรือที่เรียกว่า ประติโลม แม้ว่าอ่านแล้วจะได้ตัวอักษรเทวนาครีเหมือนกันทั้งสองทางก็ตาม แต่การจะอ่านเอาความหมายก็ยังเป็นซ้ายไปขวาเช่นเดิม ลักษณะการย้อนของวิโลมจิตระเป็นการย้อนในระดับอักขระ ลักษณะพิเศษของวิโลมจิตระ คล้ายกับจิตระประเภทหนึ่งคือสรวโตภัทระ วิโลมจิตระมิได้ปรากฏแต่ในวรรณคดีสันสกฤตเท่านั้น วรรณคดีที่เขียนด้วยภาษาอื่นแต่เป็นภาษาที่มีวิภักติ บัณฑิตเช่นเดียวกับสันสกฤต เช่น ภาษาบาลี เป็นต้น ก็อาจเขียนได้เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ การเล่นกับภาษาที่ทำให้อ่านได้ทั้งซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายก็ ปรากฏในวัฒนธรรมตะวันตกและวรรณคดีไทยด้วย แสดงให้เห็นว่าภาษาของ มนุษย์เปิดโอกาสให้สามารถสร้างวิโลมจิตระได้

คำสำคัญ : วิโลมจิตระ ภาษาสันสกฤต ภาษาที่มีวิภักติบัณฑิต

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Abstract

Vilomacitra is a kind of embellishment of Sanskrit language. It forms groups of special Devanagari script that can be read both from left to right-anuloma-and from right to left-pratiloma. Despite the fact that it can be read both ways, its meaning depends upon reading it the normal way ; i.e. from left to right. Vilomacitra deals with syllabic reversal. Sarvatobhadra is one of embellishments that has the same characters as Vilomacitra. It is clear that Vilomacitra can be found in some inflectional languages such as Pali. In addition embellishments like Vilomacitra appear in western culture and Thai literature as well. It is conducive to show the fact that embellishment like vilomacitra is practical in human language.

Keywords : Vilomacitra, Sanskrit, Inflectional languages

จิตระคือการตกแต่งรูปคำประพันธ์ที่อ่านแล้วก่อให้เกิดเสียงวิจิตรพิสดาร มี ๒ ลักษณะด้วยกัน คือ ๑.) กำหนดสระหรือพยัญชนะภายในคำประพันธ์บทหนึ่งให้แตกต่างกับที่ปรากฏในคำประพันธ์ทั่วไป เช่น กำหนดให้มีสระเดียวประกอบกับพยัญชนะทั้งบทหรือพยัญชนะตัวเดียวกันแต่มีสระอื่นประกอบ เป็นต้น และ ๒.) เสียงในคำประพันธ์สามารถเขียนเป็นรูปสิ่งของหรือตารางพิเศษได้ซึ่งอาจเป็นเพราะ “จิตฺร” แปลว่าภาพได้ด้วย

วิโลมจิตระจัดเป็นจิตระแบบแรก คือ กำหนดเสียงพิเศษภายในคำประพันธ์ ในกรณีของวิโลมจิตระมีข้อกำหนดอยู่ว่า เสียงที่กวีนำมาใช้จะต้องอ่านแล้วได้ความทั้งซ้ายไปขวาและขวาไปซ้าย เสียงที่อ่านจากซ้ายไปขวาเรียกว่า อนุลอม เสียงที่อ่านจากขวาไปซ้ายเรียกว่า ประติโลม ตัวอย่างเช่น

वारणागगभीरा सा

साराभीगगणारवा

कारितारिवधा सेना

नासेधा वरितारिका ॥४४॥

Vāraṇāgagabhīrā sā
Kāritārivadhā senā

sārābhīgagaṇāravā/
nāsedhā varitārikā//44//

กองทัพนั่น (sā senā) มีช้างที่ไม่เคลื่อนไหวและที่ตามจับได้ยาก (vāraṇa-aga-gabhīrā) มีเสียงร้องของหมู่สัตว์ตัวประเสริฐที่ไร้ความกลัว (sāra-abhī-ga-gaṇa-āravā) (กองทัพนั่น)ปราศจากการเหนี่ยวรั้งใด ๆ (ana-āsedhā) (ต่าง) เลือกลงต่อสู้ (varita-arikā) และประหัดประหารกันแล้ว (kārita-ari-vadhā)

ตัวอย่างข้างต้นแต่งด้วยโคลงซึ่งเป็นฉันท ๘ พยางค์ประเภทหนึ่ง วิโลมจิตระในตัวอย่างนี้เป็นวิโลมจิตระแบบย้อน ๑ บาท หมายความว่า เมื่อจบหนึ่งบาทแล้ว บาทต่อมาต้องเป็นเสียงเดิมของบาทนั้นที่ย้อนจากขวาไปซ้าย ดังจะเขียนหมายเลขกำกับพยางค์ไว้เพื่อให้เข้าใจง่ายได้ดังนี้

1 2 3 4 5 6 7 8

8 7 6 5 4 3 2 1

Vāraṇāgagabhīrā sā

sārā 'bhīgagaṇāravā/

1 2 3 4 5 6 7 8

8 7 6 5 4 3 2 1

Kāritārivadhā senā

nāsedhā varitārikā//44//

จะเห็นว่า เสียงทุกเสียงในบาทที่ ๒ และ ๔ คือเสียงเดิมที่ปรากฏอยู่ในบาทที่ ๑ และ ๓ มาแล้วทุกพยางค์ เสียงที่อ่านจากซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายนั้นเป็นชุดเดียวกัน และมีความหมายครบถ้วน การแต่งคำประพันธ์ด้วยวิโลมจิตระจึงเป็นของยาก เพราะจะต้องใช้เวลาประพันธ์นานกว่าธรรมดาเพื่อให้ได้เสียงชุดเดียวที่อ่านแล้วได้เสียงเหมือนกันทั้งสองทาง เสียงพิเศษดังกล่าว ถือเป็นข้อบังคับพิเศษที่เพิ่มเข้ามาภายในกรอบของภาษา คือไวยากรณ์และกรอบของฉันทลักษณ์ คำประพันธ์นี้จึงแตกต่างกับคำประพันธ์ทั่วไปที่ไม่มีเสียงลักษณะดังกล่าว

น่าสังเกตว่า แม้วิโลมจิตระจะทำให้เสียงชุดเดียวกันอ่านออกเสียงได้ทั้งสองทาง แต่การอ่านเพื่อจะเอาความหมายก็ยังเป็นซ้ายไปขวาเช่นเดิม กล่าวคือ วิโลมจิตระทำให้คำประพันธ์มีอนุโลมและประติโลมซึ่งเป็นเสียงชุดเดียวกันนั้นปรากฏอยู่เคียงกัน แต่การอ่านคำประพันธ์นั้นก็ยังเป็นอนุโลมไปหาประติโลมเช่นเดิม เราจะอ่านย้อนจากประติโลม

มาหาอนุโลมเพื่อให้ได้ความหมายเช่นเดียวกับที่อ่านจากอนุโลมไปหาประติโลมไม่ได้ เพราะวรรคตอนเปลี่ยนไป เช่น บทที่ ๓ และ ๔ ในตัวอย่างดังกล่าว เมื่ออ่านจากอนุโลมไปหาประติโลม จะได้ *Karītārivadhā senā nāsedhā varitārikā* แต่ถ้าอ่านจากประติโลมไปหาอนุโลมจะได้ว่า *Karītāriṇa dhāsenā nāse dhāvaritārikā* เสียงที่ได้จะเหมือนกับที่อ่านจากซ้ายไปขวา แต่ไม่ได้ความหมาย หรืออาจได้ความหมายแต่คงไม่เหมือนที่กวีตั้งใจ เพราะการประกอบเสียงเข้าด้วยกันเป็นคำไม่เหมือนกับที่กวีแบ่งไว้เมื่อคราวที่อ่านจากซ้ายไปขวาหรืออนุโลมไปหาประติโลม อาจกล่าวได้ว่า ความอัศจรรย์ใจตามแบบจิตระอาจจะเป็นเรื่องของการฟังเท่านั้น แต่หากจะเอาความหมายแล้ว ผู้รับสารจะเป็นผู้ฟังแต่เพียงอย่างเดียวไม่ได้ ต้องลงมืออ่านด้วย มิฉะนั้นก็คงไม่รู้ได้ว่า ผู้ประพันธ์แบ่งวรรคตอนไว้อย่างไร มีเครื่องหมายอื่น ๆ เช่น อวครหะ หรือไม่ เป็นต้น

ด้วยเหตุที่ว่า การจะเข้าใจความหมายของคำประพันธ์ที่แต่งด้วยวิโลมจิตระ ต้องอ่านออกเสียง จึงเป็นไปได้ว่า วิโลมจิตระอาจเกิดขึ้นในสมัยที่อินเดียมีวัฒนธรรมลายลักษณ์อักษรแล้ว เพราะแม้ฟังอย่างเดียวอาจยังไม่ได้รู้ได้ความหมายของคำประพันธ์ บทนั้นคืออะไร ต้องเห็นด้วยว่าเขียนอย่างไรจึงจะเข้าใจได้ ลักษณะนี้ครอบคลุมไปถึงจิตระทุกประเภทด้วย จิตระทั้งที่หมายถึงการกำหนดเสียงให้เขียนเป็นรูปได้และการกำหนดเสียงพิเศษในคำประพันธ์ เกี่ยวข้องกับการมองเห็นทั้งสิ้น การกำหนดเสียงให้เขียนเป็นรูปได้นั้นเกี่ยวเนื่องกับการมองเห็นอย่างชัดเจน ผู้รับสารย่อมจะประหลาดใจเมื่อเห็นคำประพันธ์ธรรมดาบทหนึ่งสามารถถอดพยางค์ที่ละพยางค์ออกมาเขียนเป็นรูปต่าง ๆ ได้ ส่วนการกำหนดเสียงพิเศษในคำประพันธ์ก็เกี่ยวเนื่องกับการมองเห็นด้วย เพราะถ้าไม่อ่านก็อาจไม่รู้ได้ว่า บทประพันธ์นั้นแบ่งวรรคตอนหรือมีสนธิที่ตำแหน่งใด ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ไม่เพียงแต่วิโลมจิตระเท่านั้นที่เกิดขึ้นในช่วงที่อินเดียมีวัฒนธรรมการเขียนและการอ่านแล้ว แต่หมายรวมไปถึงจิตระทุกประเภทอีกด้วย

จิตระที่เรียกว่าวิโลมจิตระอาจมีได้หลายแบบตั้งแต่ย่อนหนึ่งบาท ย่อนสองบาท เป็นต้น การย่อนที่ยาวที่สุดที่เป็นไปได้ก็คือ ย่อนคำประพันธ์ทั้งบท แต่ไม่ว่าการย่อนจะยาวเท่าไรก็ตาม เสียงชุดนั้นจะปรากฏสองครั้งเท่านั้นคือซ้ายไปขวาและขวาไปซ้าย ไม่ปรากฏว่ามีกวีผู้ใดที่นำเสียงชุดเดียวมาทำเป็นวิโลมจิตระมากกว่าสองครั้ง

ในภาษาสันสกฤต เสียงที่ปรากฏไม่ว่าจะเป็นสระเดียวหรือสระที่มีพยัญชนะประกอบด้วย เรียกว่า “อักขระ” หากอักขระนั้นมีความหมายก็จะถือว่าเป็นคำ น่าสังเกตว่า

อักษรในที่นี้มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่าพยางค์ในทางภาษาศาสตร์ปัจจุบัน ต่อไปนี้ผู้วิจัยจะใช้คำว่า “อักษร” ในความหมายดังกล่าว

การย้อนแบบวิโลมจิตระถือว่าเป็นการย้อนอักษร หมายถึงการกลับเสียงแต่ละเสียงดังที่ได้แสดงไว้แล้วก็คือหมายถึงการกลับอักษรแต่ละอักษรนั่นเอง การ “เล่น” ในระดับอักษรจึงถือเป็นการเล่นกับเสียงอย่างชัดเจน เพราะเมื่อเป็นอักษรแล้ว นั้นแสดงว่าออกเสียงได้ แม้จิตระจะแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการใช้สายตาในการศึกษาวรรณคดีนอกเหนือไปจากการใช้หูฟัง แต่การที่วิโลมจิตระเป็นการเล่นในระดับอักษรก็แสดงให้เห็นว่าเป็นการรักษาความสำคัญของการใช้หู ไม่ให้การเล่นกับสายตามีความสำคัญเหนือกว่าการใช้หูฟังเหมือนดังจิตระประเภทที่เป็นการแต่งบทประพันธ์ให้สามารถถอดคำประพันธ์ที่ละพยางค์ออกมาเป็นรูปต่าง ๆ ได้ การปะติดปะต่อรูปต่าง ๆ จากพยางค์ที่ละพยางค์ในคำประพันธ์นั้นเป็นเสมือนการต่อภาพจิ๊กซอว์ ย่อมทำให้ความอัศจรรย์ใจอันเกิดจากหูไม่สำคัญเท่าความอัศจรรย์ใจที่เกิดจากสายตา

การย้อนคำที่ละคำไม่ปรากฏในวิโลมจิตระแต่อย่างใด อาจเป็นเพราะว่า การย้อนทีละคำทำให้ได้คำเดิม เช่น ในตัวอย่างข้างต้น Vāraṇāgagabhīrā sī เมื่อย้อนทีละคำจะได้ sī gabhīrā-aga-vāraṇā igitting เห็นว่า การที่คำเดียวกันปรากฏถึงสองครั้ง ไม่ได้ช่วยเพิ่มความหมายแต่อย่างใด ด้วยเหตุที่ว่า การย้อนด้วยคำไม่เคยเกิดขึ้น การย้อนด้วยกลุ่มคำซึ่งเป็นคำมากกว่าหนึ่งคำมารวมเข้าด้วยกันจึงไม่เคยเกิดขึ้นด้วยเช่นกัน

จิตระบางประเภทมีลักษณะเหมือนวิโลมจิตระทุกประการ กล่าวคือ มีเสียงจากซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายเป็นชุดเดียวกันที่อ่านแล้วได้ความหมาย และเป็นการย้อนทีละอักษรเหมือนกันอีกด้วย จิตระประเภทนั้น คือ สรรวโศภิตะ (Sarvatoḥadra) วิโลมจิตระกับสรรวโศภิตะแตกต่างกันตรงที่วิโลมจิตระเป็นการย้อนภายในบทประพันธ์เท่านั้น ในขณะที่สรรวโศภิตะจะสามารถนำไปเขียนเป็นจิตระที่เป็นรูปพิเศษได้ ความอัศจรรย์ใจทางสายตาและการใช้หูจึงเสมอกันในกรณีของสรรวโศภิตะ ตัวอย่างมีดังนี้

देवाकानिनि कावादे

काकारेभभरे काका

Devākānini kāvāde

Kākārebhabhare kākā

वाहिकास्वस्वकाहिवा॥

निस्वभव्यव्यभस्वनि॥

vāhikāsvasvakāhivā /

nisvabhavyavyabhasvani //

ตัวอย่างนี้มาจากกிரตาารทูนียะ สรรคที่ ๑๕ บทที่ ๒๕ เมื่อนำคำประพันธ์บทนี้ มาเขียนเป็นรูปพิเศษจะได้เป็นตารางสี่เหลี่ยมจัตุรัส ดังนี้

de	vā	kā	ni	ni	kā	vā	de
vā	hi	kā	sva	sva	kā	hi	vā
kā	kā	re	bha	bha	re	kā	kā
ni	sva	bha	vya	vya	bha	sva	ni
ni	sva	bha	vya	vya	bha	sva	ni
kā	kā	re	bha	bha	re	kā	kā
vā	hi	kā	sva	sva	kā	hi	vā
de	vā	kā	ni	ni	kā	vā	de

จะเห็นว่า สรรวโตภัทระสามารถเขียนเป็นตารางสี่เหลี่ยมจัตุรัสได้สมมาตรกัน ทั้งสี่ด้าน และยังสามารถอ่านได้เสียงเดิมในทุกทิศทางไม่ว่าจะเป็นซ้ายไปขวา ขวาไปซ้าย บนลงล่าง หรือล่างขึ้นบน ด้วยเหตุนี้ จิตรระประภาทนีจึงได้ชื่อว่า สรรวโตภัทระ ซึ่งแปลว่า มีความรุ่งเรืองในทุกทิศทาง เพราะอ่านได้เสียงเหมือนกันทุกทาง

แม้วิโลมจิตระจะเป็นการเล่นเสียงซึ่งไม่สามารถนำมาเขียนเป็นรูปพิเศษได้ เหมือนสรรวโตภัทระ แต่เนื่องจากสรรวโตภัทระมีลักษณะพิเศษ คือ ต้องนำมาเขียนลง ตาราง ๘ ช่องนั้นได้และอ่านได้ทั้ง ๔ ทาง การจะเขียนลงตาราง ๘ ช่องได้จึงต้องแต่ง ด้วยฉันทที่มี ๘ อักษรเท่านั้น สรรวโตภัทระจึงดูเหมือนว่าแต่งยากกว่าวิโลมจิตระดังจะ เห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่า ไม่มีกวีผู้ใดนำสรรวโตภัทระมาแต่งวรรณคดีทั้งเรื่องแต่อย่างใด

วิโลมจิตระมิได้ปรากฏแต่ในวรรณคดีสันสกฤตเท่านั้น ในวรรณคดีบาลีก็ปรากฏ ด้วยเช่นกัน เช่น คัมภีร์ชินาลังการ เป็นต้น

คัมภีร์ชินาลังการรจนาโดยพระพุทธรักษิตราวปี พ.ศ. ๑๗๐๐ เป็นพุทธประวัติที่ กอปรด้วยโวหารที่ประณีตแยบคายและวรรณศิลป์อันงดงาม ในคัมภีร์ชินาลังการมีวิโลม จิตระปรากฏอยู่ดังนี้

๑. โลกา ยาด ตยา กาโล วิเสสํ น น สํเสวิ
 วิเสสํ น น สํเสวิ โลกา ยาด ตยา กาโลฯ (๑๐๗)

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๑ (๒๕๕๒) ฉบับที่ ๑ ๒๕๓

เวลาที่พระองค์เสด็จมาแล้วในโลกไม่ทรงคบหาความวิเศษหามิได้ เวลาที่พระองค์เสด็จจากโลกไปแล้วไม่ทรงคบหาความวิเศษหามิได้

๒. ราชราช ยโสเปต

วิเสล รจิต มยา

ยาม ต จิร สเสวิ

ตเปโส ยชราชราช (๑๑๐)

(คัมภีร์ชินาลังการ) อันวิเศษที่ข้าพเจ้ารจนาแล้ว ประดับด้วยพระยศของพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพเจ้าขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงเป็นราชาเหนือราชา ผู้ทรงบำเพ็ญพระตบะธรรมมาสิ้นกาลนาน ทรงบรรลुพระนิพพานอันมิใช่สภาพที่เสื่อมไปได้

จะเห็นว่า ภาษาบาลีเมื่ออ่านจากขวาไปซ้ายก็ได้ความด้วย วิโลมจิตระในวรรณคดี บาลีข้างต้นมีลักษณะเช่นเดียวกับที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต กล่าวคือ เป็นการตกแต่งให้เสียงชุดเดียวกันอ่านได้ทั้งซ้ายไปขวาและขวาไปซ้าย และเป็นการย้อนที่ละพยางค์เช่นกัน จึงอาจกล่าวได้ว่า วิโลมจิตระเป็นผลผลิตของวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของอินเดีย ที่มีได้จำกัดแต่เพียงภาษาสันสกฤตเท่านั้น ภาษาบาลีซึ่งกอปรด้วยวิภัติปัจจัยเช่นเดียวกับภาษาสันสกฤตก็อาจนำมาสร้างวิโลมจิตระได้

ในวัฒนธรรมตะวันตก งานเขียนที่ประกอบด้วยการอ่านซ้ายไปขวาและขวาไปซ้าย ก็มีด้วยเช่นกัน Palindrome คือการเล่นกับภาษาให้อ่านได้สองทางดังกล่าว อาจเป็นการเล่นกับตัวอักษร คำ ชื่อ คำประพันธ์ ประโยค หรือตัวเลข เช่น ตัวอักษรในคำว่า level, racecar หรือเป็นการย้อนตัวอักษรทีละตัวในประโยคว่า Able was I ere I saw Elba. และ Madam, I'm Adam. Palindrome ในระดับคำก็มี เช่น การย้อนคำในประโยคที่ว่า Fall leaves after leaves fall. และ First ladies rule the state and state the rule ladies first. ชื่อ Otto, Robert Trebor ตัวเลข 1881 ตัวเลขในวันที่ 20-02-2002 เป็นต้น จะเห็นว่า ตัวอย่าง Palindrome ที่ยกมาทั้งหมดนี้สามารถอ่านจากซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายได้ทั้งหมด (Bergerson 1984 : 313) เช่น Palindrome ที่เขียนด้วยภาษาละตินในโบสถ์แห่งหนึ่งใน Cirencester ประเทศอังกฤษ ดังนี้

S	A	T	O	R
A	R	E	P	O
T	E	N	E	T
O	P	E	R	A
R	O	T	A	S

ความหมายของ Palindrome ในตัวอย่างนี้ยังไม่เป็นที่ตกลงแน่นอน แต่เชื่อกันว่า น่าจะมีความหมายไปในทางการปัดรังควานสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ นำสังเกตว่า Palindrome นี้ อ่านได้ทั้งซ้ายไปขวา ขวาไปซ้าย บนลงล่าง และล่างขึ้นบน วรรณคดีสันสกฤตเรียกการเล่นกับภาษาลักษณะนี้ว่า สรรวโตภัทระ ในขณะที่วัฒนธรรมตะวันตกยังนับว่าเป็น Palindrome ประเภทหนึ่ง ไม่นับว่าเป็นจิตระอีกประเภทหนึ่งเหมือนสรรวโตภัทระดังที่ได้แสดงไปแล้ว

หากเทียบกับการเล่นกับภาษาในวรรณคดีไทย วรรณคดีไทยมีกลบทอยู่ประเภทหนึ่งที่ย่านแล้วได้ความทั้งซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายเช่นกัน กลบทนั้นมีชื่อว่า ถอยหลังเข้าคลอง เช่น

...พโยมแจ่มจันทร์เปรียบพอเทียบพัน

โถมชะอ่อนอัปสรทรงเสมอสมร

ฤทัยโถมโถมเศร้าประเล้าประโลม

โจนคิดจะชิดชมสนมสนิท

เจียมใจด้วยไหวหวั่นเพราะพรันใจ...

จะเห็นว่า กลอนวรรคเดียวกันสามารถอ่านได้ทั้งซ้ายไปขวาและขวาไปซ้ายและยังได้ความอีกด้วย เมื่อเทียบกลบทถอยหลังเข้าคลองของวรรณคดีไทยกับวิโลมจิตระและ Palindrome แล้ว จะเห็นว่า ถอยหลังเข้าคลองนับเป็น Palindrome ประเภทหนึ่งได้ในแง่ความหมาย เพราะเมื่อย้อนแล้ว แม้ได้ความหมายเหมือนกันก็ยังนับว่าเป็นการย้อนประเภทหนึ่ง แต่ว่าไม่สามารถนับว่ากลบทถอยหลังเข้าคลองเป็นวิโลมจิตระแบบหนึ่งได้

เพราะถอยหลังเข้าคลองเป็นการย้อนคำ ไม่ใช่การย้อนอักขระ

วิโลมจิตระ Palindrome และกลบทถอยหลังเข้าคลองอาจมีแนวคิดในทางเดียวกัน
สิ่งที่น่าสังเกตก็คือทั้ง ๓ อย่างเป็นเรื่องของการย้อนจากขวาไปซ้ายแล้วได้ความหมาย
เช่นเดียวกัน แม้จะเป็นภาษาต่างกัน กล่าวคือ ภาษาไทยเป็นภาษาคำโดด ส่วนภาษา
สันสกฤตและอังกฤษอยู่ในตระกูลภาษามีวิภัติปัจจัย จึงอาจกล่าวได้ว่า การพลิกแพลง
เสียงในภาษาแบบย้อนจากขวาไปซ้ายนั้นเกิดขึ้นได้ในภาษาของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็น
ภาษาใดก็ตาม

วิโลมจิตระจึงเป็นกลวิธีการประพันธ์ในวรรณคดีสันสกฤตที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง
ประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับวิโลมจิตระยังมีอยู่อีกมาก เป็นต้นว่า ประวัติความเป็นมาของ
วิโลมจิตระ ความหมายของคำว่า วิโลม และการใช้วิโลมจิตระในวรรณคดีสันสกฤตเรื่อง
ต่าง ๆ โดยเฉพาะในวรรณคดีเรื่องรามกฤษณวิโลมกาวยะ ประเด็นที่น่าสนใจค้นคว้า
ต่อไปก็คือ ในภาษาอื่นนอกจากนี้ มีการแต่งคำประพันธ์ให้อ่านได้ทั้งซ้ายไปขวาและ
ขวาไปซ้ายอีกมากน้อยเพียงไร เพื่อจะนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับวิโลมจิตระ อันจะ
ทำให้เราสามารถเข้าใจวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ที่อาจเป็นลักษณะร่วมของมนุษยชาติ
ได้

บรรณานุกรม

- นาวิณ วรณเวช. “วิโลมจิตระในรามกฤษณวิโลมกาवये.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษร
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- บรัดเล. จินตามณี ฉบับหมอบรัดเล. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โฆษิต, ๒๕๔๙.
- วัลลีย์ ภิเศการัตน์. “ชีนาลังการ : การตรวจชำระและการศึกษาวิเคราะห์.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
- Bergerson, Howard W. “Palindrome.” The Encyclopedia of Americana. Connecticut
: Grolier Incorporated, 1984.
- Jha, Kalanath. Figurative Poetry in Sanskrit Literature. Delhi : Motilal Banarsidass,
1975.
- Monier-Williams, Monier. A Sanskrit English Dictionary. Delhi : Motilal Banarsidass,
2005.
- Śrībhāraṇi. Kīrātārjunīyam. Varanasi : Chaukhamba Surbharati Prakashan, 1987.
- Śrīmāgha. Śīśupālavadham. Varanasi : Krishnadas Academy, 1986.